

**ALİSHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TİLİ VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

**O‘ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL NAZARIYASIGA OID
QARASHLARI**

**VIEWS OF UZBEK THINKERS ON THE THEORY OF
LANGUAGE**

Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari

2021-yil, 15- mart

*Materials of the international scientific and theoretical
conference*

**ALTAY TOPLULUKLARI
DİL VE KÜLTÜRLERİ**
UYULAMA VA ARASTIRMA MERKEZİ

Тошкент – 2021

“O‘zbek mutafakkirlarining til nazariyasiga oid qarashlari” Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent, 2021.

Mas’ul muharrir:

Sh. Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

Z. Abdirashidov – ilmiy va innovatsiya ishlari bo‘yicha prorektor

B.Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor

Z.Xolmanova – filologiya fanlari doktori, professor

D.Jumashev – katta o‘qituvchi

D.Baxranova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

S.Bozorova – katta o‘qituvchi

M.Xolmuradova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

K.Rixsiyeva – o‘qituvchi

S.Abduraxmonova – o‘qituvchi

Sharqning qomusiy olimlari, xususan, o‘zbek mutafakkirlari turli ijtimoiy sohalarga doir fikrlari bilan dunyo miqyosida e‘tibor topganlar. Ajdodlarimizning til taraqqiyoti, nazariy masalalari doirasidagi qarashlari, ayniqsa, e‘tiborga molikdir.

“O‘zbek mutafakkirlarining til nazariyasiga oid qarashlari” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari buyuk ajdodlarimizning tilshunoslikka va til ta‘limiga oid ilmiy-nazariy qarashlari talqiniga bag‘ishlangan.

O‘zbek tilshunosligi tarixida tilning nazariy masalalariga, jumladan, tilning paydo bo‘lishi, til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutq munosabatiga oid mulohazalar bayon etilgan. Yozma manbalarda buyuk mutafakkirlarning tilga, tilshunoslikka oid qarashlari o‘z aksini topgan. Ta‘kidlanganidek, “ota-bobolarimiz qoldirgan yozma yodgorliklarni sinchiklab o‘rgansak, bu asarlarda tilshunoslikning bir qancha masalalari Yevropa olimlaridan ancha oldin bayon qilinganiga guvoh bo‘lamiz”. Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg‘ariy, Mahmud Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Bobur kabi ajdodlarimizning lingvistik qarashlarini talqin qilish til nazariyasining bir qator masalalari, dastavval, ajdodlarimiz tomonidan o‘rtaga tashlanganini asoslashga xizmat qiladi. Anjuman ilmiy-nazariy xarakterga ega bo‘lib, buyuk o‘zbek mutafakkirlarining lingvistik qarashlarini o‘rganishni targ‘ib qilish maqsadini qo‘yadi.

Ushbu to‘plamdagi maqolalarda mumtoz adabiy manbalarda tilshunoslikning sotsiolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya kabi zamonaviy yo‘nalishlariga oid xulosalar bayon etilgani ta‘kidlangan. Olimlarning ajdodlar an‘anasini davom ettirib, tilshunoslik sohasida yuksak natijalarga erishgani yoritilgan. Turkiy lug‘atchilik, xorij leksikografiyasi taraqqiyoti, til va adabiyot ta‘limiga doir xulosa va tavsiyalar bayon etilgan.

Mazkur to‘plam professor-o‘qituvchilar, doktorantlar, tadqiqotchilar, magistrantlar hamda barcha qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2021-yil 24-fevraldagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya qilingan (11-sonli bayonnoma).

**BUYUK O‘ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL VA JAMIYAT, TIL VA
TAFAKKUR, TIL VA NUTQ MUNOSABATIGA OID QARASHLARI**
**THE VIEWS OF UZBEK GREAT THINKERS ON THE RELATION OF LANGUAGE
AND SOCIETY, LANGUAGE AND CONTEMPLATION, LANGUAGE AND SPEECH**

N.Odinayeva,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi,
S.Hamitova
Buxoro davlat universiteti talabasi

Abstract: This article describes the national, spiritual value of our national Uzbek language also, about the development of word in the language, its literary meaning in dictionaries, its influence, strength, development, relationship with society, culture from the views of our great Uzbek thinkers as Navoiy, Farabiy, Beruniy, Avicenna and others.

Key words: *value, national, spiritual, inheritance, contemplation, intelligence.*

Til – muqaddas va e‘zozlangan tushuncha, har bir inson uchun o‘z onasi kabi aziz va mo‘tabar.

Til – hayotning boshlanishi. Inson o‘z ona tili yordamida yangi tushunchalar va munosabatlarni anglay boshlaydi. Ona tili bizga ona suti bilan singdiriladi. Inson ulg‘aygan sayin atrofdagilar bilan muloqot qilish, badiiy kitoblar o‘qish orqali so‘z boyligini oshirib boradi.

Ota-bobolarimiz tarixi, milliy va ma‘naviy qadryatlarimiz bizga ona tilimiz yordamida meros bo‘lib qoldi. Xalqlar tarixi – bu ularning tilining tarixi. Davlat rivojlanishi bilan davlat tili ham rivojlanadi. Xalq mustaqilligining asosiy belgisi – ona tili va milliy madaniyati. Dunyoning barcha davlatlari o‘z ona tillarini asrab-avaylashga intilishadi, shuning uchun har qanday davlat o‘zining madaniy merosi va ona tilini alohida hurmat qiladi.

Millatlarni ajratib turuvchi asosiy belgilardan biri bu til hisoblanadi. Har bir inson o‘z tilini bilishi, uni ulug‘lashi va shu bilan birga boshqa millatlarning ona tiliga hurmat bilan qarashi lozim. Shundagina tilning, millatning qadri va obro‘yi, nufuzi oshadi. Til tarixini, uning me‘yoriy nuqtai nazardan shakllanish jarayonini, rivojlanishini millat tarixidan ayri holda o‘rganib bo‘lmaydi.

Til va jamiyat tushunchalari ma‘no anglatish nuqtai nazaridan farqli ma‘nolarni anglatadi, bir-biri bilan uzviy bog‘liq hisoblanadi. Tilni xalq yaratadi va o‘z navbatida, jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas ohangda rivoj topib boradi. Xalqning madaniy va ijtimoiy- tarixiy taraqqiyoti o‘z izlarini, birinchi galda tilda qoldiradi. Shu bois, jamiyatdagi har qanday o‘zgarish, birinchi navbatda, tilda aks etadi. Ana shu qonuniyat til va jamiyat tushunchalarini qanchalik uzviy bog‘liq ekanligini ifoda etadi. Bu bog‘liqlikni yana-da yaqin ifodalash uchun quyidagi holatni anglash yetarli: agar biz Alisher Navoiy asarlarini o‘qisak, Navoiy yashagan davr bilan “ gaplashamiz”. Buyuk mutafakkirimiz qo‘llagan so‘zlar o‘sha davrdan sado beradi. Unda “kompyuter”, “bank”, “avtomatika”, “avtobus”, “mashina” kabi so‘zlar mutlaqo uchramaydi. Hech ikkilanishsiz, uchrashi ham mumkin emas. Chunki u davrda bunday tushunchalarning o‘zi bo‘lmagan. Navoiyda “kitob”, “qalam”, “qalamdon”, “kilk”, “xoma”, “lavh” kabi so‘zlarni o‘qishimiz mumkin va ular o‘z navbatida Navoiy yashagan davrga xos hisoblanadi. Yuqorida aytib o‘tilgan so‘zlar esa bizning asrimizga oid so‘zlardir. Jamiyat taraqqiy etishi bilan birga undagi o‘zgarishlarga oid tushunchalar va ularni ifodalovchi yangi so‘zlar tilda ham paydo bo‘lib boraveradi. Demak, til jamiyat bilan doimo hamnafas holda yuradi.

Navoiy besh asr oldin tillarning o‘zaro chog‘ishtirma tadqiqiga asoslangan “Muhokamat ul-lug‘atayn” (“Ikki til muhokamasi”) monografiyasi bilan dunyo tilshunosligida mutlaqo yangi ilmiy yo‘nalish – komparativistikaga asos solgan edi. Alloma ushbu asari orqali chog‘ishtirma tilshunoslikning tadqiq yo‘llari, tahlil usullari, metodologik asosini ishlab chiqdi. Hozirgacha zamonaviy tilshunoslikning yirik sohalaridan biriga aylangan.

Hazrat Navoiy ilmiy tafakkurining gultoji hisoblangan ushbu tadqiqot o'zbek fani tarixida ham tengsiz maqomga ega. Ushbu asar bizgacha yetib kelgan ilmiy ishlar orasida o'zbek tilida yaratilgan birinchi sof lingvistik ilmiy-tadqiqot hisoblanadi. Ta'kidlamoq joizki, Nizomiddin Mir Alisher Navoiyga qadar turkiy tillar tadqiqiga bag'ishlangan o'nlab ilmiy asarlar yaratilgan. Biroq ular arab tilida yozilganligi hamda ularning katta bo'lagi o'quv qo'llanma xususiyatiga ekanligini yodda tutmoq zarur.

Til bilan tafakkurning o'zaro munosabati, birligi haqidagi masala falsafa tarixida ham, tilshunoslik tarixida ham eng muhim muammolardan hisoblanib kelmoqda. Til va tafakkurning o'zaro munosabatini puxta bilish uchun dialektika qonuniyatlarini, til bilan jamiyat o'rtasidagi aloqani puxta o'rganish lozim bo'ladi. Til bo'lmasa, jamiyat a'zolari o'rtasida ijtimoiy aloqa va munosabat ham, odamlar yashayotgan jamiyatning o'zi ham bo'lmas edi. Til vositasida bir-birimizning fikrimizni anglaymiz, har kungi kundalik ishlarimizni olib boramiz, narsa va hodisalarning mohiyatini chuqurroq bilib olamiz. Bu jarayon faqatgina insonlarda va albatta, tafakkur yordamidagina amalga oshiriladi. Insoniyatning amaliy faoliyati tafakkursiz kechmaydi. Alisher Navoiy til va tafakkur birligi haqida turli fikrlar yuritgan va tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta'kidlaydi. Til inson zotini hayvondan ajratib turuvchi "bebaho gavhar"dir:

So'z durki, nishon berur o'likka jondin,
So'z durki, berur xabar jonga jonondin,
Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
Bilki go'hari sharifroq yo'q andin.

Navoiy bu fikrlarini chuqurlashtira borib, so'zning ta'sir kuchi, uning katta ruhiy ozuqa va tarbiyaviy ahamiyatiga yuqori baho beradi. Xususan, "Muhokamat ul-lug'atayn"da shunday shunday mulohaza yuritadi:

"So'z durining ayirmasi bundan ham cheksiz va darajasi bundan ham nihoyatsizdir. Shundayki, yaxshi so'zdan o'lgan badanga toza ruh yetadi, unga jon baxsh etadi, yomon so'zdan tirik tanga o' diruvchi zahar xosiyati paydo bo'ladi, kishini halok etishga olib keladi".

Biror bir so'z so'zlashdan maqsad ma'no ifodalashdir. Binobarin, "Ma'ni adosida alfoz tilga kelur va alfozdin ma'ni fahm bo'lur". U ma'noni birlamchi so'zga, ikkilamchi deb qaraydiga ma'noga "so'zning joni" deya ta'rif beradi. Alisher Navoiy til va tafakkurni bir-biridan ajratmaydi, balki ularni uzviy birgalikda olib boradi.

Alisher Navoiy, shuningdek, Sa'diy Sheroziy, Husayn Voiz Koshifiy kabi Sharq allomalari ijodida nutq odobi qoidalari mufassal bayon etilgan.

Masalan, Husayn Voiz Koshifiy Navoiyning zamondoshi bo'lib, nutq odobiga doir "Futuvvatnomayi sultoniyy" asarini yozadi. Bu asarda nutq madaniyatiga oid fikrlar bildiriladi va so'z qudrati batafsil ochib beriladi.

"Agar so'z senikimi yoki sen so'z nikimi, deb so'rasalar, aytgil: men so'zniki va so'z menikidir, chunki so'z insonlik daraxtining mevasidir, daraxtni mevadan va mevani daraxtdan ajratib bo'lmaydi", deb yozadi olim. Aytilgan so'z odam uchun farzandi jigarbandiday, ota-ona farzandidan tonolmagani singari, inson ham o'z so'zidan tonolmaydi. Farzand ham ota-onadan tonolmagani singari, so'z ham notiqniki hisoblanadi. Shuning uchun ham deydi olim, aytiladigan so'zga mas'ullik ota-onaning farzandga va farzandning ota-onaga mas'ulligi darajasida bo'lmog'i lozim. Xalqqa naf'i tegadigan farzand qobil, zarari tegadigan noqobil sanalsa, so'z ham shunga o'xshash bo'ladi. Yaxshi so'z egasiga sharaf keltirib, yomon so'z o'z egasini badnom etadi.

Suhbat va nutq odobida madaniyat va fahm-farosat bilan savol-javob qilib so'rashish ham muhim o'rinda turadi. Mashhur notiq Voiz Koshifiy o'z suxandonligi davrida bu qoidalarga to'la rioya etishga harakat qilgan va bo'lajak notiq larni ham bu qoidalar asosida ish yuritishga undagan.

O'zbek mutafakkirlari nutq ma'nosida "nutq", "til", "so'z", atamalarini ishlatganlar. Eng ko'p uchragani "so'z" atamasidir. Vaziyatga qarab til, so'z, nutq o'rnida qo'llana bergan. Ya'ni bu o'z navbatida takroriylikni ham oldini olgan.

Insoniyat bilan birga paydo bo'lgan til uning hayotida muhim rol o'ynab kelgan va bundan keyin ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Til, eng avvalo, inson va uning tafakkuri shakllanishining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Aniq nutqning paydo bo'lishi insonning bilish, idrok qilish

jarayonlarini tamoman o'zgartirib yubordi. Til tufayli inson tafakkuri boyidi, moddiy dunyodagi narsa va predmatlarni ongi orqali idroq qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, ularga oid fikrlarini so'z bilan ifodalash imkoniga ega bo'ldi. Til ilk boshdan e'tiboran hech bir narsa bilan almashtirib bo'lmaydigan xizmatni, ya'ni inson tafakkurida umumlashtiruvchi vazifani bajarib keladi.

Psixologiyada ham insonning tafakkur faoliyati haqida aytilganda hissiy bilish bilan birga til va nutqning o'zaro bog'liqligi ko'rsatib o'tiladi. Bunda inson psixikasi bilan hayvonlar psixikasi o'rtasidagi farqlardan biri namoyon bo'lishi ta'kidlanadi. Hayvonlarning o'ta oddiy va juda sodda tafakkuri har doim ham ayoniy harakat tafakkuriligicha qoladi. Ular hech qachon mavhum, bevosita bilish darajasiga yetmaydi. Hayvonlarning tafakkuri ayni chog'da go'yo ko'z o'ngilarida turgan narsalarni bevosita idrok qilish bilan ish ko'radi. Ular ana shunday ayoniy tafakkur doirasidan chetga chiqmaydi. Faqat nutq paydo bo'lgach, bilinayotgan obyektдан ma'lum bir xususiyatni ajratib olib, uni maxsus so'z yordamida tasavvurda yoki tushunchada mustahkamlash, qayd etish imkoniyati tug'ildi. O'z navbatida tafakkur faqat so'z orqali boshqalar uchun va o'zimiz uchun ham bevosita reallikka aylanadi. Inson tafakkurini u qanday shaklda amalga oshirilmasin, tilsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Har qanday fikr nutq bilan chambarchas holda paydo bo'ladi va rivojlanadi. Har qanday fikr qanchalik chuqur va asosli suratda o'ylangan bo'lsa, u so'zlarda, og'zaki va yozma nutqda shunchalik aniq hamda yaqqol ifodalangan bo'ladi. Bundan tashqari, qandaydir fikrning so'z orqali ifodasi qanchalik ko'p takomillashgan, sayqallangan bo'lsa, ayni shu fikrning o'zi shunchalik yaqqol va tushunarli bo'ladi.

Kishi o'zining fikr-mulohazalarini boshqalar uchun ovoz chiqarib ifodalab berar ekan, buning bilan u shu mulohazalarni o'zi uchun ham ifodalaydi. Fikrni so'zlar orqali ifodalash, mustahkamlash, fikrni so'zlarda qayd etish fikrni bo'lishni anglatadi, diqqatni mazkur fikrning turli o'rinlarida va qismlarida tutib turishga yordam beradi hamda fikrning qismlarini yana-da chuqurroq tushunishga imkon yaratadi. Shu tufayli keng, izchil, sistemali mulohaza yuritish, ya'ni tafakkur jarayonida tug'ilgan hamma asosiy fikrlarni bir-biri bilan aniq va to'g'ri solishtirib ko'rish mumkin buladi. Shunday qilib, so'zda, fikrni ifodalashda tafakkurning eng muhim zaruriy, mulohazali, mantiqiy bo'laklarga ajratilgan va anglashilgan tomonlari berilgan bo'ladi. Fikrni so'zda ifodalash va mustahkamlash orqali u yo'qolmaydi hamda paydo bo'lishi bilanoq o'chib qolmaydi. Fikr so'z iboralarida – og'zaki yoki yozma so'z iboralarida mustahkam qayd qilinadi. Shuning uchun ham kerak bo'lganda, mazkur fikrga yana qaytish, uni yana-da chuqurroq o'ylab, tekshirib ko'rish va qayta o'ylash davomida boshqa fikrlar solishtirib ko'rish imkoniyati saqlanib qoladi. Shunday qilib, inson tafakkuri til va nutq bilan chambarchas bog'liqdir. Tafakkur zaruriy tarzda moddiy so'z qobig'ida mavjuddir.

Inson tafakkurining mahsuli yoki fikrni so'z orqali ifodalash qobiliyati, mahorati sanalgan nutqning madaniyligini ta'minlovchi to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, rang-baranglik, soflik kabi bir qancha sifatlar mavjud. Ana shu kommunikativ sifatning barchasini o'zida mujassamlashtirgan nutq madaniy hisoblanadi.

Ma'lumot o'rnida aytish joizki, ko'plab allomalarimizning lingvistikaga oid bir qator qarashlari mavjud. Shu jumladan buyuk mutafakkirlarimizdan biri Abu Nasr Farobiyning fikrlariga to'xtaladigan bo'lsak, Farobiy tilshunoslikning fonetika, morfologiya, sintaksis, orfografiya, orfoepiya va stilistika haqida dastlabki tushunchalarni bergan.

Farobiy fonetika haqida fikr yuritar ekan, nutq tovushlari, tovushlarning undosh va unli turlari, undosh tovushlarning paydo bo'lishi, o'rni, unli tovushlar va ularning xususiyatlari, so'zga qo'shimchalar qo'shganda yuz beradigan tovush o'zgarishlari, so'zning fonetik me'yorlari haqida fikr yuritadi.

U leksika yuzasidan ma'lumot berar ekan, leksik birlik bo'lgan so'z masalasiga, so'z ma'nolarining tasnifi masalasiga to'xtaladi. Ya'ni so'z masalasining ikki turini: sodda va murakkab bo'lishini ko'rsatadi. Farobiy shu kabi tilshunoslikka oid qator qimmatli ma'lumotlarni berib o'tadi.

Yana bir buyuk allomalarimizdan biri Abu Rayhon Muhammad Ibn Ahmad al-Beruniy hisoblanadi. U o'rta asr Yevropasida Aliborona nomi bilan mashhur bo'lgan xorazmlik qomusiy allomadir. Beruniyning ma'lumotlariga qaraganda, u 150 dan ortiq asar yaratgan. Ushbu asarlar jahon ilm-fanining qator durdonalari sifatida qadrlanadi.

Abu Rayhon Beruniyning lisoniy qarashlari “Saydana” nomli mashhur asarida berilgan. Umuman olganda bu asarda turli xildagi dorivor o‘simliklar, hayvonlar, ma‘danlar haqida ma‘lumot berilgan bo‘lib, unda dorivor moddalarning bir necha tillardagi nomlari keltiriladi. Buyuk alloma ushbu asarda dorivor moddalarning har bir tildagi mahalliy, ya‘ni har bir shevadagi nomlanishini ham alohida ko‘rsatib beradi. Demak, Beruniy predmet va uning nomi munosabati masalasiga alohida ahamiyat beradiki, ayni masala qadimgi tilshunoslik davridan to shu kungacha ham til haqidagi fanning eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib kelmoqda.

Ovrupada Avicenna nomi bilan mashhur bo‘lgan va Sharqda ulug‘lab, “Shayhurrails” nomi bilan atalgan vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino (980-1037) turli sohalarda, jumladan, tilshunoslikda ham bir qancha asarlar yaratdi. Shulardan biri “Asbobi hudut al huruf” asarining to‘rtta nashri: Qohira(2), Tiflis nashri va Toshkent nashrlari ma‘lum. Ushbu asarning nashrini tayyorlashda professor A.Mahmudov va professor Q.Mahmudovlarning xizmatlari katta bo‘ldi.

Bu asar kirish va olti bobdan tashkil topgan. Manbada tovushning hamda nutq tovushlarining paydo bo‘lish sabablari, bo‘g‘iz va tilning anatomiyasi, ayrim arab tovushlarining paydo bo‘lishidagi o‘ziga xosliklari, ushbu tovushlarga o‘xshash nutq tovushlari hamda tovushlarning nutqiy bo‘lmagan harakatlarda eshutilishi kabilari haqida fikr yuritiladi.

Mahmud ibn Husayn ibn Mahmud Koshg‘ariy O‘rta Osiyoning XI asrida yashab ijod etgan buyuk allomadir. U turkiy tillarning qiyosiy grammatikasi va leksikologiyasiga asos soldi, fonetikasi bo‘yicha juda qimmatli ma‘lumotlar qoldirdi.

Mahmud Koshg‘ariy turkiy tilshunoslikning ensiklopediyasi hisoblangan mashhur “Devonu lug‘atit turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) asarini yaratdi. Shuningdek, shu kungacha topilmagan “Javohirun nahv fi lug‘atit turk” (“Turkiy tillar sintaksisining javohirlari”) nomli asarini ham yozgan.

Tilni kishilar o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatida, jamiyat hayotini aks ettiruvchi ko‘zgu sifatida tushungan Mahmud Koshg‘ariy o‘zining mashhur “Devon”ida aynan bir davrga oid bo‘lgan turlicha turkiy tillar hodisalarini, faktlarini sinxron – qiyosiy metod asosida solishtiradi, taqqoslaydi. Chunki o‘sha davrda aynan shu metod arab tilshunosligida juda keng tarqalgan hisoblanadi va bu arab tilining ko‘p shevali til ekanligi xususiyatidan kelib chiqadi.

Mahmud Koshg‘ariy til va nutqning asosiy birligi bo‘lgan so‘z masalasiga leksikolog, seminolog, semisiolog, leksikograf sifatida to‘xtalar ekan, bunda u asosiy e‘tiborini tilshunoslikning eng murakkab va muhim masalalaridan biri bo‘lgan so‘z ma‘nosiga, so‘zning ko‘p ma‘noliligiga, so‘z ma‘nosining ko‘chishiga, shuningdek, so‘z ma‘nosining izohi kabi o‘ta jiddiy masalalarga qaratadi. Ya‘ni olim “Devon”da so‘zning muayyan ma‘no anglatishdek muhim xususiyatidan kelib chiqib, so‘z ma‘nosi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan omonimiya, antonimiya va sinonimiya hodisalari haqida, so‘z ma‘nosining ko‘chishi bilan bog‘liq bo‘lgan metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik kabi ma‘noning ko‘chish usullari haqida, so‘z ma‘nosining kengayishi va torayishi haqida fikr yuritadi, turkiy tillardan bir qancha misollar keltiradi va fikrini isbotlaydi.

Xullas, Mahmud Koshg‘ariy o‘z davrining ulkan tilshunosi sifatida jahon tilshunosligi tarixida yorqin iz qoldirgan buyuk alloma hisoblanadi.

Yana bir buyuk mutafakkirlarimizdan Zahiriddin Muhammad Bobur tilshunoslikka ham o‘z hissasini qo‘shgan allomalarimizdan biridir. O‘zbek adabiyoti tarixida Bobur lirikasi, “Boburnoma” asari nutqning go‘zal namunalaridir. “Boburnoma” go‘zal va nihoyatda ravon tilda yaratilgan. Bobur bu asarda ommabop yozishni ma‘qul ko‘rgan va o‘g‘li Humoyunga yozgan xatida birovga yozgan maktubni bir necha bor o‘qish, uning ravonligiga, so‘zlarning ko‘zda tutilgan ma‘nosi to‘g‘ri aks ettirayotganligiga ishonch hosil qilgandan so‘ng jo‘natishga chaqiradi. Chunki, so‘zlarning xato yozilishi aytmoqchi bo‘lgan fikrni xiralashtiradi, o‘quvchini qiynaydi. Bu haqda “Boburnoma” da shunday fikr bayon etiladi: “...Yana men degandek, bu xatlarini bitibsen va o‘qumaysen, ne uchunkim, agar o‘qur xayol qilsang edi, o‘quyolmas eding. O‘quyolmagandan so‘ng albatta tag‘yir bo‘lur eding. Xatingni xud tashvish bila o‘qusa bo‘ladur, vale asru

mug'laqdur. Nasri muammoni hech kishi ko'rgan emas. Imlong yomon emas. Agarchi xili rost emas, iltifotni to bila bitibsen. Qulunjni yo bilan bitibsen. Xatingni har tavr qilib o'qusa bo'latur, vale bu mug'laq alfozingdin maqsad tamom lafhum bo'lmaydur. G'olibo xat bitirda kohilliging

ham ushbu jihattindur. Takalluf qilmay deysan, ul jihatdin mug'laq bo'latur. Bundin nari betakalluf va ravshan, pok alfoz bila biti, ham senga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qig'uvchig'a". Bu so'zlardan ko'rinib turibdiki, Bobur o'zbek lirik adabiyotining zabardast vakili hisoblangan.

Mavzuga yakun yasar ekanmiz, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni chuqur o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqning ichki va tashqi ko'rinishiga (shakl va mazmuniga) birday e'tibor berish, ravon va ta'sirchan nutq tuza bilish va undan jamiyatda til boyliklaridan unumli, maqsadga muvofiq ishlatish vazifalarini qoyadilar. Sharq mutafakkirlari, avvalo, o'zlari madaniyatli shaxs sifatida notiqlik ilmini o'rganganlar, so'z qudrati haqida ibratli fikrlar bildirganlar va bu notiqlik qoidalariga rioya qilganlar. Nutqiy madaniyatimizni rivojlantirishimiz, shu orqali jamiyatda o'z o'rnimizni topishimiz uchun ham Sharq mutafakkirlarining nutq odobi haqidagi qarashlarini o'rganmoq lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – T., 1993.
2. Beruniy. Hindiston. – T., 1965.
3. Homidov H. O'lis-yaqin yulduzlar. – T., 1990.
4. Ma'naviyat yulduzlari. – T., 2001.
5. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. – T., 1965.
6. Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari. – T., 2006.
7. www.ziyounet.uz

MUNDARIJA

<i>SH. SIROJIDDINOV</i>	Buyuk mutafakkirlarimiz tafakkuri – faoliyatimiz mezonı	5
BUYUK O‘ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL VA JAMIYAT, TIL VA TAFAKKUR, TIL VA NUTQ MUNOSABATIGA OID QARASHLARI		
<i>И. ТЎХТАСИНОВ</i>	Ал-Форобийнинг фалсафий-лингвистик қарашлари	6
<i>Х. ДАДАБОЕВ</i>	“Тул ва Наврўз” сўз бойлигидаги семантик жараёнлар хусусида	8
<i>A.BİNNATOVA, R. VASIYEVA.</i>	Əmir Xosrov Dəhləvinin “Ayineyi-İskəndəri” əsəri	11
<i>Б. АБДУШУКУРОВ</i>	“Қутадғу билиг” ва “Қисаси Рабғузий” асарларидаги айрим лексемаларнинг қиёсий таҳлили	17
<i>SÜLEYMAN EFENDİOĞLU</i>	Çağatay Şairi Lutfi ve Gül ü Nevruz Mesnevisi.	21
<i>Z.XOLMANOVA</i>	Zahiriddin Muhammad Boburning tilshunoslikka doir qarashlari	31
<i>M.GÜMÜŞ</i>	Ali Şir Nevâî’de Dil Bilinci	38
<i>Б.МОМЫНОВА</i>	Əл-Фарабидиң сөздерди топтауы және сөздерди таптастырудағы грамматикалық категориялардың рөлі ғалымдар зерттеулерінде	44
<i>SH.SAFAROV</i>	Why we should still real the medieval uzbek grammatians	50
<i>H. BAYDEMİR</i>	Dilci ve Sözlükçü Yönüyle Babür	51
<i>N. JABBOROV</i>	Furqatning so‘z xususidagi qarashlari va so‘z qo‘llash mahorati.	57
<i>Ü. NƏBİYEVA</i>	Mərasim folkloru: xalq ədəbiyyatının mifoloji qaynağı və tərkib hissəsi	62
<i>M. КУРБАНОВА</i>	Абдурауф Фитратнинг лингвистик қарашлари	66
<i>D. YUSUPOVA, A. MALIKOV</i>	Alisher Navoiy va Aligyeri Dante: adabiy til yaratish muammosi	70
<i>S. ƏHMƏDOVA</i>	Haşım Bəy Saqıb	76
<i>E. ÜŞENMEZ</i>	The manuscripts-works written by Mir A’li Shīr Navā’ī (میر علیشیر نوانی) in the British library	86
<i>M.ARSLAN</i>	Muhammad Yusuf’un Şiirlerinde Millet, Vatan ve Anadili	93
<i>Q. OMONOV, D.BAXRONOVA</i>	“Ikki til muhokamasi” asari va komparativistika	105
<i>U QOSIMOV</i>	Badiiy til xususiyatlari va Navoiy an’analari.	108
<i>Q. PARDAYEV</i>	Jadid ziyolilari ijodida til muammosi	113
<i>D. ARSLAN</i>	Türkiye’de Özbek Türkçesi Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezler	116
<i>Қ. АНАРБАЕВ</i>	Ортағасырлық түріктердегі саяси билік пен билік иелері туралы кейбір тілдік-дүниетанымдық	128

<i>M. ДУСТМУРОДОВ</i>	“Тўньюқуқ” битиктошидаги “элтабар” ҳарбий-маъмурий унвонининг семантик-функционал таҳлиliga доир	208
<i>Y. NASRILLOYEVA</i>	Alisher Navoiy asarlarida ijodiy yozma nutqni rivojlantirishning milliy-anʼanaviy usullari	211
<i>F. KARIMOVA</i>	Muloqot qoidalarining sharqona usullari	213
<i>O. NORMURODOV</i>	Sayyid Qosimiyning lingvistik qarashlari	214
<i>M ALLAMBERGENOVA</i>	Qadimgi yozma yodgorliklarda tabiat hodisalari konsepti	216
<i>N. ODINAYEVA, S.HAMITOVA</i>	Buyuk oʻzbek mutafakkirlarining til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutq munosabatiga oid qarashlari	220
<i>I. OʻRAZOVA</i>	Sayfi Saroyining soʻzga boʻlgan munosabati va soʻz qoʻllash mahorati	224
<i>C. ЗИЁТОВА</i>	“Меҳробдан чаён” асаридаги ҳунармандчиликка оид шахс отлари хусусида	228